

hogere overheidsniveaus, is het een heel goed idee geweest om Noord- en Zuid-Nederlands onderzoek op dit terrein bij elkaar te brengen. Tervoort houdt een overtuigend en zeer goed gedocumenteerd betoog om aan te tonen dat de besturen van Hollandse steden al sinds de veertiende eeuw steeds, en niet pas sinds de opkomst van het protestantisme, meer taken op zich gingen nemen op het terrein van sociale zorg en onderwijs. Dat betoog vindt steun bij Van Steensel, die laat zien dat het proces van professionalisering van het stedelijke administratieve apparaat van Haarlem en Leiden al sinds ongeveer 1430 begon. Rasterhoff toont aan dat in Leiden en Utrecht bevolkingsgroei gepaard ging met groei van de stedelijke uitgaven ook per hoofd, maar verklaart tegelijk de grotere bevolkingsgroei in Leiden uit een bewust beleid om immigranten aan te trekken.

Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch laten zien dat er zowel in Noord als in Zuid hervormingspogingen in de richting van meer door de overheid gecontroleerde vormen van armenzorg zijn geweest, maar dat noch die rond 1600 in de 'protestantse' steden in het Noorden, noch die van de centrale staat in de jaren 1770 in het Zuiden erg succesvol waren. Ze wijten dat aan te geringe beschikbaarheid van financiële middelen vooral in periodes van economische tegenspoed, doordat steden niet bereid of in staat waren tot het heffen van een inkomstenbelasting. Hun betoog overtuigt niet helemaal, omdat ze geen financiële gegevens bieden. Amsterdam werd volgens hen gekenmerkt door een 'gedecentraliseerd arrangement'. Maar hoe verhoudt zich dat tot het feit dat de Amsterdamse stedelijke uitgaven aan armenzorginstellingen tussen 1780 en 1795 – zonder inkomstenbelasting – verdubbelden? En hoeveel geld konden zorginstellingen zelf uit eigen inkomstenbronnen opbrengen in verhouding tot wat de overheid deed?

In een lovend slotwoord vergelijkt Prevenier de resultaten van dit boek met zijn synthese van een colloquium over hetzelfde onderwerp in Spa in 1982. Naast het vergelijkend perspectief waardeert

hij de aandacht voor het 'stedelijk ethos' en 'de stedelijke ideologie' als belangrijke vernieuwende elementen. Ik kreeg echter de indruk dat de meeste auteurs voor de Nederlanden toch niet veel terugvonden van wat historici als Lynch en Black hierover betogen, en dat door het werk van Prak en Van Zanden geïnspireerde economische benaderingen en vragen naar machtsverhoudingen door hen uiteindelijk als zinvoller zijn ervaren.

Een woord van kritiek past de vierkoppige redactie, waarvan kennelijk niemand zich verantwoordelijk heeft gevoeld voor kleine missers als de aanduiding van Utrecht als een stad in Holland (17), het ontbreken van paginavermeldingen bij voetnoten (21), raadselachtige omschrijvingen in de legenda bij grafieken (48) en het ontbreken van voetnoten bij verwijzingen naar literatuur in de tekst (137). Maar voorop moet staan dat ik het boek met veel interesse heb gelezen en het zonder meer als een zinvolle aanwinst voor de geschiedschrijving over de vroegmoderne tijd heb ervaren. Als afsluiting sluit ik mij daarom toch graag van harte aan bij de lof van Prevenier.

WANTJE FRITSCHY,

VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

Veen, Mirjam van. *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen* (Zoetermeer: Meinema, 2009, 190 blz., ISBN 978 90 211 4213 5).

Ik beken het: ik scoor laag op de Calvinfactor maar vind het calvinisme fascinerend. Ik sta daarin niet alleen. Hoe vreemd immers voor een feestjaar: 2009 bracht ons een merkwaardig charmeoefensief voor calvinisme zonder Calvijn, voor een acceptabele Calvijn op afstand van dat verfoeilijke 'calvinisme', of voor een gereformeerde gemeenschap die zich uit ergernis over allerlei ongewenste connotaties het liefst van haar 'calvinisme' zou ontdoen. Er is, kortom, iets aan de hand met die

relatie. De aanhalingstekens in de titel van dit boek liegen er niet om. Men zit met Calvijn in zijn maag. Of is het zijn nalatenschap? Want calvinisme heeft in Nederland thans een slechte pers. Niet zozeer om de gereformeerde leer zelf, want wie kent die eigenlijk behoudens de kleine minderheid van gelovigen? Maar om wat ik zelf graag 'cultureel calvinisme' noem: de onvermijdelijke culturele erfenis van tweehonderd jaar publieke kerk en nog eens bijna twee eeuwen nationaal-protestantisme. Hetzelfde probleem dat de katholieke kerk, *mutatis mutandis*, als drager van het nationaal besef in Frankrijk, Spanje, Ierland en Italië heeft gehad, of nog steeds heeft. Menigeen probeert die *gène* te verhelpen door Calvijn zelf of het calvinisme te relativiseren. Mirjam van Veen, docente kerkgeschiedenis aan de VU, toont zich daar nu een prominente vertegenwoordiger van. In 2006 publiceerde zij een relatief kort maar strijdbaar proefschrift over Calvijn waarin ze zijn persoonlijkheid opnieuw in de verf zette. Met de pro-calviniaanse bevolegheid die je een biografie graag vergeeft, probeerde ze ingesleten misverstanden over de persoon van Calvijn en het calvinisme uit de weg te ruimen, en ze niet langer als een Siamese tweeling te behandelen. Dit boek over het 'calvinisme' lijkt daar in alle opzichten een logisch vervolg op en het ademt dezelfde geest. Ook hier bevolegen zekerheid over de rol van de gereformeerde kerk, en tegelijk distantie ten opzichte van de rol van Calvijn, met een poging tot ontcalvinisering van de gereformeerde geschiedenis door andere hervormers – Luther, Melancton en vooral Bullinger – een gelijke plaats te geven bij de opkomst, groei en ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de Nederlanden.

Dat een boek over de opkomst van het calvinisme grotendeels gebaseerd is op secundaire literatuur, zoals de auteur uitdrukkelijk stelt, is geen schande. Integendeel, elke goede synthese is welkom. Wel verwachten we dan een duidelijk standpunt op basis van bekende argumenten. We worden niet teleurgesteld. De eerste verdienste van het boek is de internationale contextualisering van de gereformeerde beweging. Hier geen strikt

binnen-Hollands verhaal maar een goede Zwitserse start in de vroege zestiende eeuw, een brede uitwaaiing over alle Nederlanden, en een voortdurende ijking van de Nederlandse ontwikkelingen aan de gereformeerde wereld daarbuiten. Het boek opent met een ondubbelzinnig *statement* waarin het 'calvinisme' als kenmerk van de Nederlandse identiteit sterk wordt gerelativeerd. Calvijn zelf was al niet wie hij lijkt, en Abraham Kuyper, Maarten 't Hart en Jan Wolkers hebben het calvinistisch imago helemaal verpest. Is het de PKN-geest die zulke vormen van confessionele vadermoord oproept?

Het middenstuk van het boek over de ontwikkelingen in de Lage Landen is naar mijn smaak het meest geslaagd. De hoofdstukken over de gereformeerde opmars, kerk en staat, de confessionele concurrenten (inclusief de katholieken en de 'ongodisten') en de institutionalisering van de gereformeerde kerk scheppen een prettig leesbaar, goed geïnformeerd en genuanceerd beeld van de plaats van de gereformeerde kerk in de wordende Republiek en daarna, met inachtneming van veel recente literatuur. Ze lijden wat aan gereformeerde zelfkastijding en gaan diepere problemen van de professionele geschiedschrijving soms uit de weg, maar Van Deursen, Benedict of Cameron hoeft men niet steeds over te doen. Hoogstens kan men betreuren dat de stijl grossiert in algemene uitspraken met af en toe een naam of een feit. Dat is echter de prijs van de beknoptheid, de auteur kan moeilijk anders. Het daaropvolgende hoofdstuk over 'spiritualiteit' blijft wat steken in leerstellingen en liturgie (wat naar mijn smaak niet hetzelfde is). Maar het is de korte 'Uitleiding: de juiste beweging op het juiste moment' (180-187) die de zinnen van deze on-calvinist prikkelde.

In de kern stelt de auteur daar dat de gereformeerde leer, de gereformeerde beweging en de gereformeerde morele orde in zestiende- en zeventiende-eeuws Nederland in een gespreid bed kwamen. Er was behoefte aan, ze boden zich aan, en dus werkte het. Vraag en aanbod op de kerkelijke markt. Natuurlijk met veel mitsen en maren, dat weet Mirjam van Veen ook wel en ze zegt het

bij herhaling, heel vaak zelfs. Maar al die herhalingen mogen niet verhelen dat de auteur vindt dat de gereformeerde kerk voor nieuwigheid, vernieuwing, zeg maar, moderniteit stond (al blijft Max Weber bij haar buiten blik), en de andere kerken voor 'het oude' (de katholieken) of iets wat niet aangepast bleek aan de Noord-Nederlanders (de dopers, de lutheranen). Zo'n functionalistische stelling strijkt de plooiën van de breuk glad en brengt dan wel een risico mee. Ongewild dreigt ze het revolutionaire potentieel van de Reformatie te ontkrachten, en ze miskent tegelijk wat de confessionele concurrenten (inclusief de katholieken) aan eigen vernieuwing inbrachten, zeker toen ze eenmaal van de eerste schrik over de gereformeerde zege bekomen waren. Waren de gereformeerden wel zo aangepast en vernieuwend? Waren ze niet gewoon 'anders'? Was de gereformeerde kerk van de Gouden Eeuw niet een luis in de pels van al die zelfgenoegzame, moderne regenten? Waren haar leer en moraal in veel opzichten niet gewoon traditioneel – en daar bedoel ik niets negatiefs mee? De tijd was zeker rijp voor verandering – maar welke tijd is dat niet? Is dit niet een van die achteraf-zekerheden die eigenlijk niets verhelderen?

Er zitten in dit boek wel meer merkwaardigheden. Wat is dat nu eigenlijk, dat 'gereformeerde' waar het hier over gaat? In haar presentatie laveert Mirjam van Veen wat tussen de brede volkskerk die de 'publieke kerk' in de ogen van de overheid was, en de belijdeniskerk die ze zelf had willen zijn. Het woord staat vaak, en soms met een zweem van anachronisme, voor de beperkte confessionele lijn die van de vaders van Dordt via de strenge zedenmeesters en de 'protestantse natie' naar de 'gereformeerden' van nu loopt. Ze spreekt van 'gereformeerd protestantisme' (11). Hoe verhoudt 'gereformeerd' zich dan tot 'protestants' en tot de brede Reformatie? De Nadere Reformatie wordt verantwoordelijk gehouden voor het 'calvinisme' en negatief geduid (14); toch heet daar de kern van de gereformeerde cultuur te zijn gesmeed. En zou de huidige *Bible belt* dwars door het land echt een relict van gecalviniseerd frontgebied zijn (106-107)?

Was het maar zo eenvoudig! Hoe dan ook, het boek biedt een prettig leesbaar overzicht met een duidelijke these, en dat is altijd winst. Maar helaas zonder register, en matigjes geïllustreerd – ondanks een aangrijpende bladzijde uit een Nieuwe Testament, waarop nog de sporen zichtbaar zijn van het zog van de jonge moeder die het boek bij haar vlucht in 1575 opengeslagen aan haar borst drukte (35).

WILLEM FRIJHOFF,
ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Kossmann-Putto, Johanna, *Over middeleeuwse geschiedenis. Elf opstellen* (Utrecht: Matrij, 2009, 224 blz., ISBN 978 90 5345 381 0).

Voor wie, zoals uw recensent, al wat langer rondloopt in de wereld van de Nederlandse middeleeuwse geschiedenis, is 'mevrouw Kossmann' – aldus gezegd, en niet anders – een bekende figuur. Niet in de eerste plaats als de 'echtgenote van', maar vóór alles als een gezaghebbende en soms ook een beetje gevreesde bestuurder en boekrecensente. Gedurende een groot aantal jaren vulde zij soms bijna persoonlijk de middeleeuwenafdeling van de recensierubriek van vaktijdschriften als de *BMGN* en *TvG*; in haar 'topjaar' 1980 publiceerde mevrouw Kossmann veertien boekbesprekingen.

Behalve recensies (191 tot en met 2008, om precies te zijn) schreef mevrouw Kossmann twee monografieën (waaronder haar dissertatie over de Kamper schepenacten uit 1955) en tientallen artikelen. Ze was mede-auteur van *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden* uit 1987 en leverde als één van de weinige Nederlandse en Belgische historici van haar generatie bijdragen aan zowel de 'oude' als de 'nieuwe' AGN.

In de bundel zijn elf opstellen opgenomen, waarvan vijf stukken de tekst bevatten van nooit eerder gepubliceerde voordrachten, plus een selec-